

10. Эдельман Д. И. Основные вопросы лингвистической географии.– М., 1968.– 115 с.

УДК 801.318

Ірина Колтуцька

СЕМАНТИКА РАЦІОНАЛЬНИХ КОНЦЕПТІВ У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Здійснено аналіз структурно-функціональних особливостей концептів *розум, мудрість, слово* у концептуальній та мовній картині світу східних слов'ян. Виявлено семантичні компоненти концептів у міфологічно-релігійному і філософському дискурсах, розглянуто семантичні складники структури лексем *розум, мудрість, слово* з урахуванням парадигматичних і синтагматичних зв'язків в українській та російській мовах.

Ключові слова: концепт, концептуальна та мовна картина світу, семантичний компонент, синтагматичні та парадигматичні зв'язки.

Koltutska I. Is Semantics of Rational Kontseptiv in Easternslavic's Picture of the World. The article is devoted to the analysis of structural and functional properties of the concepts *mind, wisdom, word* in the conceptual and language picture of the world of the Eastern Slavic people. The semantic components of the concepts *mind, wisdom, word* are discovered in the mythological and religions, as philosophical discourses. The semantic characteristics of the lexemes *mind, wisdom, word* are analysed with consideration of syntagmatic and paradigmatic relations in the Ukrainian and Russian languages.

Key words: concept, conceptual and language picture of the world, semantic components, syntagmatic and paradigmatic relations.

Проблема розумової сили Слова-Логосу та суміжних із ним концептів *розуму, мудрості* тощо – є однією з ключових для ряду наук: філософії, логіки, антропології, релігієзнавства, педагогіки, психології та ін. За найдавнішою лінгвокогнітивною ідеєю, що бере початок від міфологічних джерел, Слово-Логос є головним чинником становлення світу та людини. У традиціях усіх світових релігій парадигма *Творець, Бог, Всесвітній Розум, Логос, Слово* – являє собою силу творення з хаосу світу та людини. Водночас з цим у вченні Платона про світ ідей, Арістотеля – про знання, втілені в слові, настановах школи стоїків про владну силу космічного Логосу, у спо-

відях Блаженного Августина та ін. представлене розуміння енергетичної та відображальної сили слова як головного засобу пізнання і перетворення світу. Релігійне знання базується на визнанні первинності та реальності духовного світу, наукова картина світу – на аналізі фактів та причинно-наслідкових зв'язків. Виникнення життя та розуму є однією із головних проблем наукової картини світу.

Загальна наукова картина світу складається з цілих циклів окремих наук, серед яких одне з провідних місць належить мовознавству.

Для слов'янського мовознавства значний інтерес становлять особливості формування мовних позначень раціональних концептів у мовній картині світу в когнітивному та зіставному аспектах.

Метою нашого доробку є аналіз відображення раціональних концептів (*Розум, Мудрість, Слово*) в східнослов'янській мовній картині світу з погляду взаємодії образно-поняттєвих та мовних семантичних компонентів, які утворюють семантичну структуру та визначають функціональні особливості зазначених концептів.

Структурування систем відображення реальності та виявлення місця і функцій мовної картини світу привертало увагу вчених від часів В. Гумбольдта. Своєрідний синтез класичних та сучасних підходів до систематизації картин світу здійснений у доробку Л. А. Лисиченка [5], у якому мовну картину інтерпретовано як „характер відображення в мові концептуальної картини світу і мовні вираження знань про неї. Домовна картина є джерелом і матеріалом для двох зазначених” [5, 37]. Під „домовною картиною” автор розуміє сукупність первинних психологічних реакцій, уявлень та нерозчленованих образів явищ та реалій, що пізнаються. Класична дихотомія „мовна / логічна моделі світу” представлена більш складним трихотомічним утворенням – „домовна / концептуальна / мовна картини світу”, з яких кожна становить складне ієрархічне утворення. Так, концептуальна картина складається з філософської, наукової, естетичної, релігійної, фізичної картин, які безпосередньо пов'язані з відповідними дискурсами. Мовна картина об'єднує типологічні, структурні властивості мови, особливості внутрішньої форми слів, парадигматичні, синтагматичні та асоціативні зв'язки, останні з яких, у свою чергу, обумовлюють національну мовну символіку. Зміни знань про світ відбуваються у такій послідовності: „зміни в домовній картині світу відбиваються в концептуальній картині... і неминуче

приводять до змін у мовній картині світу” [5, 38]. Когнітивні зміни при цьому не мають „одновекторного” характеру: „знання, здобуті, здавалося б, суто логічним шляхом, через книгу, пробуджуючи уяву, асоціюються з певними образами на домовному рівні” [5, 39], що у цілому відзеркалює цілісний та взємообумовлений характер функціонування усіх пізнавальних структур.

Семантика слова є важливою когнітивною структурою, що базується на *концептуальній* основі й ускладнюється ознаками, з одного боку, пов’язаними зі змінами відповідного концепту в мовній свідомості носіїв, з іншого – внутрішньосистемними синтагматичними й парадигматичними зв’язками лексеми.

Рациональні концепти утворюють базовий каркас релігійно-міфологічної сфери знань, тому унаочнення головних змістових компонентів дасть змогу виявити функціональні особливості досліджуваних елементів.

Н. Б. Мечковська зазначає, що зміст релігії – це „бібліотека конфесійних текстів” [7, 32]. Разом із цим людина-носій міфологічної свідомості ставиться до розумових явищ суто утилітарно: „Еще не хватало умственных и эмоциональных сил задуматься о слове, ощутить или создать его красоту. Следы рефлексии над словом сохранились только в отдельных мифологических традициях” [7, 14]. Віра в силу Всесвітнього Слова-Логосу стає панівною під час ствердження світових релігій.

Слова Іоана – „народилася людина у світ” – визначають не тільки ставлення отців церкви до людського буття, а й напрям розгортання їх роздумів [4, 102]. За твердженням Григорія Нисского, „Бог є творець ества людського” [4, 105]. Відповідно до цього, у людини є творець, а сама людина є результатом замислу та творіння Бога, „так у патристиці була поставлена проблема тварності людини” [4, 102]. Розуміння тварності людини у поєднанні з тлумаченням життя людини, висловленим Григорієм Нисским: „дана нам жизнь, дана от Отца и Сына и Духа” [4, 107], виводить на сприйняття розуму людини як *дару*. Слово „дар” у слов’янських мовах вживається у двох основних значеннях – „дарунок” та „особлива здатність”. *Розум як дарунок* містить такі семантичні компоненти, як „власність”, „цінність” та, безумовно, „право розпоряджатися”, „свобода вибору” тощо. *Розум, як особлива здатність*, націлює на розкриття *талантів*,

залучення людини до інших божественних дарів: *слову, мудрості, добродітності*. Свобода вибору є у людини завжди, і це підтверджує, що останнє „слово” у діалозі з долею завжди – за людиною. З розвитком ісихазму – містико-філософського вчення, що сформувалося у IV–VII ст. в аскетичній практиці єгипетських та синайських монахів, у релігійному дискурсі з’являються категорії *духовного бачення, мисленнєвої молитви*. Н. Б. Мечковська пише: „Продолжительная сосредоточенность на одном слове или словесной формуле, как и молчание, приводили исихастов к пиетическому восприятию главных словесно-языковых символов учения. „Умными очами” и „духовным слухом они открывали в слове то, что было невидимо и неслышимо для непосвященных” [7, 296]. Розум та слово стають дорогою *наближення до Бога*. Разом з цим, розум (*раціо*) перебуває в *опозиції* до справжньої *віри* і є *джерелом* *нихи*.

У класичному філософському дискурсі основними семантичними компонентами раціональних концептів є їхня *дієвість, сила*. Так, в основі світосприйняття Платона (427–348 рр. до н.е.) лежить ствердження *сили ідей* космічного Деміурга, що створює все суще. У діяльнісній теорії Конфуція (551–479 рр. до н.е.) наголошується, що головним принципом будови суспільства є *“виправлення імен”* (*чжень мін*). Св. Августин (354–430 рр.) зазначав, що *сила* розумного слова є засобом порятунку свідомості людини від бурхливого потоку вражень від оточуючого світу. У працях Б. Спінози (1632–1677), видатного філософа-раціоналіста XVII ст., стверджується, що напрям розумової діяльності людини обумовлює *прагнення до самозбереження* [9, 1, 541]. Проникаючи у глибину таємниці розумово-мовленнєвої діяльності, М. В. Ломоносов (1711–1765) наголошував на *рухливості* цієї діяльності та її *аксіологічності* (*оцінному характері*) [6, 30–33]. Таким чином, розуміння *розуму* і *слова* як форми реалізації розуму у філософському дискурсі базується, передусім, на змістових компонентах *сили* (*енергії*), *дії*, *оцінки* тощо.

Структурування систем відображення реальності та виявлення місця і функцій мовної картини світу привертало увагу вчених від часів Вільгельма Гумбольдта (1767–1835). Внутрішня форма мови, за В. Гумбольдтом, є інтерпретацією духу нації, вираженням її світоглядних основ. Учений розглядав мовні дані як джерело й інструмент для з’ясування первісних станів духу, прадавніх світоглядів.

О. О. Потебня (1835–1891), слідом за В. Гумбольдтом, тлумачить мову як творчий процес, зумовлений особливостями практичної та духовної діяльності народу. Сформована О. Потебнею проблема „мова і нація” в етнопсихологічному аспекті отримала подальший розвиток у працях Д. Овсяннико-Куликовського, Д. Кудрявського, В. Харцієва та ін. Кожне слово, за О. Потебнею, є потенційною метафорою, зумовленою національним досвідом, а його внутрішня форма – основою образності самої мови. Надзвичайно плідною є думка О. Потебні про вплив мови на міфологічне мислення, яке є першим та необхідним етапом в еволюції пізнання і відрізняється від інших форм тим, що у ньому ще злиті образ позначуваного та саме явище. Міф-слово народжується як результат подвійної мислительної процедури: спочатку реальні, „земні” предмети та явища дають відповідь про устрій духовного, „небесного” світу, і лише після цього постає питання про сутність цих „земних” явищ. Іншими словами, людина спочатку створює модель „небесного” світу на основі земного досвіду, а вже тоді пояснює „земне” життя за допомогою „небесної” (духовної) моделі [8].

Етимологічний аналіз лексем „розум” та рос. „ум” виводить на праслов’янський корінь: * *umь* від індоєвропейського * *au-men* – „ясна свідомість”, „перебування у бадьорому стані”, „здатність помічати, впізнавати, пізнавати”. Давньоруське *роз-ум-ь*, крім того, мало ще значення „вказівка, знак”. Базовими семантичними компонентами внутрішньої форми цієї лексеми є *ясність, знаковість, бадьорість як протилежний сну стан* [10, 449]. Внутрішня форма слова „мудрий”, пов’язана з праслов’янським коренем **modrь* від індоєвропейського **mondh*, містить додаткові, „векторні”, або „діяльнісні”, компоненти: *осягати, докладати зусиль, навчатися* [10, 243]. Іншими словами, диференціальними семами внутрішньої форми досліджуваних лексем є своєрідна „активність” *мудрості* порівняно з *розумом*. Еволюція семантичної структури лексем „розум”, „ум” та „мудрість” відображена вже у статтях „Толкового словаря русского языка. Современная версия” В. І. Даля. Вчений тлумачить слово *УМ* як „общее название познавательной и заключительной способности человека, способность мыслить” [3, 674]; *РАЗУМ* – як „духовную силу (виділене мною.– І. К.), могущую помнить и заключать”; а *МУДРОСТЬ* розуміє як „соединение истины и блага (виділене мною.– І. К.), высшую

правду, слияние любви и истины, высшего состояния умственного и нравственного совершенства; философию”, будучи похідним від *МУДРЫЙ* – „основанный на добре и истине; праведный, соединяющий в себе любовь и правду; в высшей степени разумный и благонамеренный...”. В „Словаре...” представлені також і конотовані значення цих слів: „*мудрый – труднопонятный, замысловатый, мудреный, мудрость – хитрость, искусство, умение; замысловатость или трудность*” [3, 393]. Таким чином, у мовній картині світу семантична структура цих лексем, відображена у В. І. Даля, містить кілька тематичних груп семантичних компонентів. Перша, найчисленніша, представлена семами етичного плану: *добро, істина, любов, правда, праведність, благо*, що сформувалися, очевидно, під впливом, християнського дискурсу. Глибока християнська етика представлена в антитезі: „*Мудрость Божеская – промысел, провидение. Мудрость человеческая – умствование, умничание, заблуждения*” [3, 393]. Друга група сем являє собою компоненти зі значенням результативності, реалізації: *хитрість, зарозумілість, уміння, мистецтво* тощо, сформовані, очевидно, під впливом практичного досвіду.

Диференціальні семи лексем *розум* та *мудрість* обумовлюють особливості синтагматики. Так, для слова *розум* характерні такі епітети в українській мові:

а) з нейтральним чи позитивним стилістичним забарвленням: *аналітичний, бадьорий, блискучий, великий, видатний, відшліфований, геніальний, гнучкий, енергійний, державний, живий, конструктивний, могутній, молодий, розкутий, світлий, широкий, яскравий, ясний та ін.;*

б) з негативним забарвленням: *апатичний, бабський (розм.), безсилий, бідний, вбогий, дурний, забитий, курячий (розм.), млявий, скудний, сонний, спокійний, темний, тяжкий, хворий та ін.* [2, 288–289].

Цікавим є той факт, що епітетів на позначення *гострого і здорового розуму* в українській мові вдвічі більше, ніж епітетів, що характеризують *слабий, байдужий та нездоровий розум*, – це певною мірою свідчить про в цілому позитивний характер оцінювання інтелектуального потенціалу нації, зафіксованого в мовній свідомості українців.

Щодо лексеми *мудрість*, то, природно, лексикографічні дані фіксують в українській мові лише позитивно конотовані епітети: *антична, безмежна, гожа, велика, вікова, вічна, древня, земна, золота,*

містична, світла, сива, сувора, таємнича, цілюща, чудова, яскрава і т. ін. [2, 212].

Виявлені змістові компоненти реалізуються у широких рядах мовних паремій: „Живи своим умком, своим домком. Кичливый человек умишком своим и Божьи дела пересудачивает. У всякого свой ум и разум, свой царь в голове” [3, 674]; „Время разум дает. Разума много, да денег нет” [3, 557]; „До шестидесяти лет мудрыми не бывают. Дары и мудрых ослепляют” [3, 393] і т. ін.

Невід’ємним проявом розуму та мудрості у слов’янській мовній картині є слово. Лексема слово праслов’янського походження утворилася шляхом звуження колишнього значення „сказане”, „розповідь”. Праслов’янське **slovo, slovese* – „сказане” розвинулося з первісного етимона “*те, що можна чути*” [10, 385]. Отже, внутрішня форма праслов’янського слово вже містить енантіосемічний семантичний компонент „сказане/почуте”. Слід зазначити, що у східнослов’янських мовах є надзвичайно велика кількість слів, внутрішня форма яких пов’язана з образом слова, мови, здатності говорити. Насамперед це назви різних форм прояву та „результативного” мовлення з яскравою стилістичною конотацією: укр. *нарікти, обрікти, відріктися*, діал. *урікти* („наврочити”) та ін.; рос. *порицать, отрицать, предрекать, обрекать* та ін. У цій умовній групі перебувають також назви дій, пов’язані з певним етичним ритуалом – рос. *зарок* (укр. *зарік*) від *заректися*; спільнослов. *кара* від праслов. *koriti* та ін. Ряд слів, що в основі своєї внутрішньої форми пов’язані із поняттям мови, мають додаткові семи і, відповідно, додаткові „риси” образу. Так, укр. *каятися* та похідні – *покаяння, каяття*; рос. *раскаяние, окаянный* містять образи „оцінного мовлення” (індоєвропейський корінь **kaj* – той самий, що і в слові *ціна* при чергуванні *к//ц*); спільнослов’янське *слава* (від *slovo*) – образ гучного, усіма почутого мовлення, рос. *кляуза* – образ неточного сказаного, обмовки [10, 382], *воля* – образ сказаного з метою вибору (пор. рос. *велеть, довольный*) тощо.

Можливо, через етимологічну близькість праслов. коренів **resь* (мовлення) і **reka* (водний потік, течія) у мовній свідомості слов’ян поступово сформувалася внутрішня форма мови як процесу говоріння, пов’язана з образом потоку (пор. суч. *мовний потік*). Зауважмо, що архетипний образ *води* з’єднаний у мовній картині світу східних слов’ян передусім з поняттям *життя* (всі значні етапи

життя людини супроводжуються водними обрядовими діями та відповідними мовними ритуалами) та з поняттям *швидкості* (пор. укр. *струмінь* та рос. *стремиться*). У цілому семам *швидкості*, *стрімкості* відведено досить значне місце у структурі раціональних концептів. О. Потєбня стосовно цього зауважив: „От огня и света исходят красота и любовь; от того же огня и света идут *сила, ловкость, ум*, но только через представление *быстроты* (виділене мною.– І. К.). Огонь, свет и быстрота – сродные в языке представления” [8, 318]. Слова вченого підтверджують дані етимологічного аналізу. Так, і укр. *захоплення*, і рос. *восхищение* пов’язані з образами *швидкого* захвату, *стрімкого* полювання (на звірів), рос. *достичь* і похідне – *достижение* – із значеннями *наздогнати, встигнути, швидко дістати*. Праслов’янський корінь **stigi* – „встигати, гнати” – міститься і в укр. слові *постигати* – „наступати”, „встигати”, „визрівати”, і в російському *постигать* – „понять, уразуметь” [10, 115]. Семантичний компонент *швидкості* представлений і в українських фразеологізмах з яскраво вираженою позитивною оцінкою: *бистрий на розум, бистрий на слово* [1, 759, 828].

Отже, етимологічні дані визначають такі основні семантичні компоненти внутрішньої форми лексеми *слово* у слов’янських мовах: *сказане/почуте, сила, життя, швидкість*.

Динаміка семантичної структури відображена у даних лексикографічних джерел. Так, у В. Даля зазначено: „слово – *исключительная способность человека* выражать гласно мысли и чувства свои; *дар говорит* (виділене мною.– І. К.), сообщаться разумно сочетаемыми звуками...” [3, 599]. Приведено також ряд конотованих значень: „*Слово* – обет, обещание, скрепление истины, ручательство... *Слово, словцо* – заговор, чара, знанье... *Слово и дело!* Стар.– донос, заявление о важном преступлении” і т. ін. [3, 598]. Як бачимо, у тлумаченнях В. Даля переважають етичні компоненти духовного плану, що наближають лексему *слово* до відповідного концепту християнського дискурсу. Показовими щодо цього є також контексти похідних лексем: „Словесное существо – разумное, одаренное речью, словом, человек; противоположное – бессловесное, тварь, скот”; „Словесье ср. стар. – лжеумствование, софизм, лжемудрое суждение. Не по ложному словесью, а по Божьему...” [3, 599].

Про силу, впливовість *слова* свідчать синтагматичні зв'язки цієї лексеми. В українській мові *слово* може бути: *безсмертним, великим, гарячим, єдиним, залізним, карбованим, лунким, невмирущим, огняним, палаючим, пророчим, терпким, чародійним* і т. ін. [2, 314]. Уявлення про святість *слова* зафіксовані у таких традиційних епітетах, як *Боже, вічне, грішне, жертвне, молитовне, одвічне, святе* і т. ін. [2, 315].

Отже, *слово* – *дар божий* у слов'янській мовній картині світу виступає еквівалентом *істини*, мірилом „людськості”, адже дане лише людині для пізнання та *дієвої* зміни світу.

Література

1. Білоноженко В., Вінник В., Гнатюк І. Фразеологічний словник української мови: У 2 т., кн. 2.– К., 1993.– 928 с.
2. Бирик С. П., Єрмоленко С. Я., Пустовіт Л. О. Словник епітетів української мови.– К., 1998.– 431 с.
3. Даль В. И. Толковый словарь русского языка: Современная версия.– М., 2001.–735 с.
4. Ермаков С. А. Проблемы человеческого бытия в святоотеческой мысли // Философские науки.– 2004.– № 8.– С. 101–116.
5. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу // Мовознавство.– 2004.– С. 36–41.
6. Ломоносов М. В. Суд российских письмен, перед Разумом и Обычаем от Грамматики представленных // Психолінгвістика в очерках и извлечениях.– М., 2003.– С. 30–34.
7. Мечковская Н. Б. Язык и религия: лекции по филологии и истории религий.– М., 1998.– 375 с.
8. Потебня А. А. Слово и миф.– М., 1989.– 620 с.
9. Спиноза Б. Избранные произведения: В 2 т.– М., 1975.
10. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка.– М., 1989.– 511 с.